

מצה זו שאנו אוכלים - על שום מה?

הרב אברהם וולפסון

- א. פתיחה
- ב. מחלוקת הרמב"ן והר"ן בעניין אכילת מצה בפסח מצרים
- ג. "לחם עוני"
- ד. לחם העבדות
- ה. לחם החירות

א. פתיחה

המצוות שאנו מקיימים בליל הסדר הן משני סוגים, אף ששניהם מתקיימים בפה. מצד אחד סיפור יציאת מצרים המתקיים בדיבור, ומצד שני אכילת פסח מצה ומרור, מצוות השייכות לתחום המעשה. אך נצטוונו לכרוך במשנה יחד את שני העניינים האלו, וללוות את קיומן של המצוות המעשיות בהסבר של טעמן ותוכן (פסחים י, ה):

רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן:
פסח מצה ומרור.

פרשו הראשונים (שם) שהכוונה היא לא לאמירת המלים האלה בלבד, אלא לפירוש עניינם של שלוש מצוות אלו כמבואר בהמשך המשנה.

טעמו של קרבן פסח מבואר בכתוב, וכדברי רבן גמליאל שם: פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים שנאמר "ואמרתם זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים וכו'". אף טעמה של מצוות אכילת מרור נראה ברור כדברי המשנה שם, משום "וימררו את חייהם בעבודה קשה". אבל לגבי משמעותה של מצוות אכילת מצה מצאנו חילוקי דעות. אף הנוסח של ההגדה של פסח שונה מנוסח המשנה בעניין זה. ננסה לעמוד על בירורם של דברים בהמשך.

ב. מחלוקת הרמב"ן והר"ן בעניין אכילת מצה בפסח מצרים

בנוסח ההגדה נאמר:

מצה זו שאנו אוכלין על שום מה?

על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך המלכים
הקב"ה וגאלם שנאמר ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים עגות מצות כי לא חמץ כי
גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה (שמות יב, ט)...

מדברים אלו משתמע כאילו מה שאכלו אז מצות היה משום שלא הספיקו לעשות לחם, אבל אילו
יכלו להתמהמה לא היו אוכלים מצות אלא חמץ. והדברים מתמיהים לכאורה, שהרי עוד לפני
שיצאו ממצרים נצטוו: "ואכלו את הבשר בלילה הזה צלי אש ומצות על מרורים יאכלוהו" (שם, ח),
וכן "והיה היום הזה לכם לזכרון וחגותם אותו חג לה' לדורותיכם חקת עולם תחגוהו. שבעת ימים
מצות תאכלו אך ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם כי כל אוכל חמץ ונכרתה הנפש היא
מישראל וכו'" (שם, יד-טו). יש להעיר כאן שאע"פ שפסוק זה עוסק בפסח דורות, מכל מקום מבואר
בגמרא במסכת פסחים (צו, ב) שאף בפסח מצרים נהג איסור חמץ כל יום ט"ו בניסן ע"ש. השאלה
אינה רק על נוסח ההגדה, אלא על הפסוקים עצמם, שהציווי לאכול מצה נאמר עוד בראש חדש
ניסן, ואילו כאשר יצאו ממצרים נראה כאילו במקרה אכלו מצות משום שלא הספיקו להכין חמץ.
הרמב"ן בפרושו לתורה (שמות יב, ט) מתייחס לשאלת הסתירה בין הפסוקים, אף שאינו מזכיר
את השאלה במפורש, וזה לשונו:

וטעם ויאפו את הבצק וכו' שאפו אותו מצות מפני המצוה שנצטוו שאור לא ימצא
בבתיכם כי כל אוכל מחמצת ונכרתה. ואמר כי גורשו ממצרים, לומר שאפו אותו בדרך
בעבור כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה לאפות אותו בעיר ולשאת אותו אפוי מצות,
ועל כן נשאו אותו בצק... ומיהרו ואפו אותו טרם יחמץ בדרך וכו' ע"כ.

מבואר בדברי הרמב"ן שהמלים "כי גורשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה" אינן באות להסביר מדוע
אכלו מצות ולא חמץ, שהרי בזה כבר נצטוו, ואכלו מצות כי אסור היה להם לאכול חמץ. גירושם
ממצרים וחפזונם מוזכר לדעתו כדי להסביר את העובדה שהוציאו את הבצק ממצרים ואפו אותו
בדרך, שלא כדרך בני אדם לאפות את המצות מראש ולשאת אותם אפויים, אלא שלא הספיקו
לאפות את הבצק בהיותם במצרים משום שלא יכלו להתמהמה.

פתרונו זה של הרמב"ן הוא מחודש ואינו נראה כפשט הכתוב, משום שהמלים "כי גורשו ממצרים
וכו'" נראות כהסבר למשפט העיקרי "ויאפו את הבצק... עגות מצות כי לא חמץ" ולא למשפט
הטפל "אשר הוציאו ממצרים", אלא שהבעיה הנ"ל אילצה את הרמב"ן לידחק בלשון הכתוב. עוד
יש להעיר שפירושו של הרמב"ן אינו עולה בקנה אחד עם לשון ההגדה "על שום שלא הספיק
בצקם של אבותינו להחמיץ וכו'", והרי לפי הרמב"ן בני ישראל דאגו לכך שלא יחמיץ משום המצוה.
ייתכן שגירסתו של הרמב"ן היתה שונה מגירסתנו, שהרי הנוסח של דברי רבן גמליאל כפי שהם
מובאים במשנה הוא שונה: "על שום שנגאלו אבותינו ממצרים".

דעתו של רבנו נסים בעניין זה שונה מדעת הרמב"ן. בחידושו על הרי"ף למסכת פסחים (כה, ב)
כותב הר"ן וזו לשונו:

ולא יכלו להתמהמה - שאילו יכלו להתמהמה היו מחמיצין אותו, דפסח מצרים לא נהג
אלא לילה ויום... ולמחר היו מותרים במלאכה ובחמץ, ולפיכך אילו יכלו להתמהמה
החמיצו עיסותיהם לצורך מחר, שלא הוזהרו בבל יראה, אלא מתוך שלא היה להם פנאי
אפואוהו מצה, וזכר לאותה גאולה נצטוו באכילת מצה ע"כ.

הר"ן סובר שבפסח מצרים לא נאסרה אלא אכילת חמץ ולא נאסר להחזיק איתם חמץ, ולכן אילו
יכלו להתמהמה היו מכינים חמץ לצורך אכילתם למחרת (דהיינו טז בניסן), וזכר לאותו חיפזון

שאיץ אותם להכין ולאכול מצות נצטוונו לאכול מצה. ואע"פ שעיקר הציווי על אכילת מצה נאמר כבר מר"ח ניסן צריך לומר שהציווי היה על שם העתיד לקרות בשעת היציאה ממצרים, וכשם שנצטוו מראש על קרבן הפסח על שם שעתיד היה הקב"ה לפסוח על בתי בני ישראל במצרים. ובדברי הר"ן מתיישב גם נוסח ההגדה שלנו "על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ".

נמצא על כל פנים שלפי הסברו של הר"ן המתאים לנוסח ההגדה שלפנינו אכילת המצה מתקשרת לרגע הגאולה, וזכר לאותה אכילה חפזה אנו אוכלים מצות. ואילו להסברו של הרמב"ן אין שום רמז

בספר שמות לטעם אכילת המצות, שהרי נאמר הציווי בראש חודש ניסן ומחמת אותו ציווי אכלו מצות בצאתם ממצרים.

ג. "לחם עוני"

בספר דברים (טז, ג) נאמר:

לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך.

בפסוק זה מופיע ביטוי חדש הטעון ביאור - "לחם עוני". ונראה מפשט הכתוב שטעם הדבר שיש לאכול לחם עוני הוא משום שיצאנו בחיפזון מארץ מצרים. יש מהמפרשים שמסבירים ביטוי זה כרומז לשעבוד מצרים, וכמו שנאמר (שמות ג, ז): "ראה ראיתי את עני עמי אשר במצרים". אלא שלפי זה קשה להבין את הקשר עם המשך הפסוק "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים", והרי זהו רגע הגאולה ולא השעבוד? נביא את דברי הרמב"ן גם בעניין זה (שם):

הזכיר במצה שתהיה לחם עוני, להגיד כי צווה לזכור שיצאו בחיפזון, והיא עוני זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ, והנה תרמו לשני דברים, וכן אמרו הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים, או יאמר שתהיה עוד עשויה כלחם עני ולא שתהיה מצה עשירה, כמו שהזכירו אבותינו.

לפי הסברו הראשון נאלץ הרמב"ן לומר שהמצה מזכירה שני עניינים שונים, את השעבוד מחד והיציאה בחיפזון מאידך. (וכדי שלא יסתרו דבריו בזה את דבריו לעיל נצטרך לומר שהזכר לחיפזון אינו משום שהחיפזון אילץ אותם לאכול מצות, אלא שבפועל זה מה שאכלו באותה העת מחמת הצווי). פירוש זה נראה דחוק בלשון הכתוב, שהרי נראה שיש כאן עניינים הקשורים זה לזה - "תאכל עליו מצות לחם עוני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים" ולא שתי משמעויות שונות. לפי פירושו השני של הרמב"ן נמצא שאין עניין השעבוד מוזכר במקרא ביחס לאכילת מצה, אלא הגאולה בלבד.

שני הוגי דעות מהדורות המאוחרים יותר עסקו בשאלת משמעותה של המצה ו"לחם עוני", לחם של גאולה או לחם של עבדות, ומעניין להיווכח עד כמה שונות - ממש הפוכות! - הן גישותיהן, כל אחד על פי השקפת עולמו. הכוונה היא למהר"ל מפראג ורש"ר הירש.

ד. לחם העבדות

רש"ר הירש הבין שהמצה, "לחם עוני", היא "ביטוי אופייני לעבדות. כשם שברגע היציאה לא הניחו להם נוגשיהם שהות לחימוץ לחמם... כן לא נתנו להם בהיותם עבדים שהות לחימוץ לחמם. בכל עת עמדו מאחוריהם שוט הנוגש ולחץ עומס העבודה שאילצום לאפות את לחמם במהירות ובחיפזון". (שמות יב, ח). מצד שני, כפי שנראה מפסוקי התורה שהוזכרו לעיל וממקורות חז"ל, אכילת המצה מתקשרת דווקא לגאולה ולא לשעבוד, ומה עניין אכילת לחם עבדות לציין את הגאולה? כך הוא פתרונו של הרב הירש (שם):

מצה מסמלת "עבדות", תלות סוציאלית, היפוכה, החמץ, מסמל אפוא עצמאות סוציאלית. והנה על יום הפסח להיות לנו לזכרון, עליו להזכיר לנו תמיד מחדש את הרגע בו זכינו בחרות ועצמאות לבל נשכח כיצד זכינו לאלה. יום קומנו לחירות ולעצמאות עומד בראש מחזור-ימים שלם (שבוע), אבל לא את סמל החירות הוא נושא לפנייהם אלא סילוקו של סמל העצמאות... בו ביום, בו זכינו לאישיות עצמאית... עלינו לבער מתוך כל שטח גבולנו את סמלה המיוחד של עצמאות סוציאלית... ונזכור ונביע בזאת, כי ברגע בו קמנו לחירות ולעצמאות לא היה, לא באישיותנו ולא בקנייננו, אף זיק של עצמאות או כשרון לרכוש עצמאות, אלא שרויים היינו בעמקי שעבוד וחוסר אונים, רק כוחו השולט בלי מצרים של ה' הקימנו לחירות ולעצמאות. וכל האוכל בשבעת ימי זכר שיחרורנו כל כמות מלחם החירות... מכחיש כי ה' הוא מקור חירותנו, מצהיר על חירותנו כעל הישג אנושי.

הנה כי כן, לדעת רש"ר הירש, דווקא בשעת הגאולה יש לאכול את לחם העבדות, משום שאין החירות הישג אנושי אלא מתנת שמים, ואכילת המצה, אף שהיא זכר לגאולה, באה להזכיר בשעת הגאולה שלא נגאלנו וזכינו לחירות בזכות עצמנו אלא בחסדי ה'.

יש להעיר על דברים אלו שמשמעות אכילת מצות ומרור קרובה מאד זה לזה (וכך אמנם מבאר בדבריו שם), ואין זה מתיישב לכאורה עם ההלכה הקובעת שבזמן אכילת המרור אין צורך להסב כיון שהוא מזכיר את העבדות, ואילו בזמן אכילת מצה חייבים להסב כדרך בני חורין.

ה. לחם החירות

המהר"ל (גבורות ה' נא) דוחה בתוקף את הדעה שהמצה קשורה עם העבדות במצרים וטוען שאין שום מקור לכך במקרא ובחז"ל שישראל אכלו מצה אלא ביציאת מצרים בשעת הגאולה. לכן הדבר ברור לדעתו שעניין המצה קשור לגאולה דווקא וכמו שנאמר "תאכל עליו מצות לחם עוני כי בחיפזון יצאת מארץ מצרים". לדבריו, הנאמר בהגדה "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים" אינו מכוון לשעת השעבוד אלא לשעת הגאולה. מה, אם כן, שואל המהר"ל, טעם הכינוי "לחם עוני", שהרי לכאורה "אין עניין עניות במקום עשירות הגאולה"? מסביר המהר"ל (שם):

המצה נקרא לחם עוני היפך מצה עשירה (כפירושו השני של הרמב"ן הני"ל)... וזה כי העני שאין לו אלא עצמו ואין לו ממון רק עצמו וגופו, והמצה כאשר אין בה רק (אלא) עצם העיסה, שעצמות העיסה הוא המים והקמח... בזה הוי לחם עוני... ואולי יקשה לך מה עניין העניות אל החירות והלא שני הפכים הם החירות והעניות הלא דבר זה אין קשיא כי העניות בעצמו הוראה על הגאולה שאין עניין הגאולה רק שיוצא ואין לו שום צירוף (חיבור) אל זולתו, לא כמו העבד שאינו עומד בעצמו ויש לו צירוף אל זולתו - הוא האדון. לכך הדבר שיש בו עשירות אינו עומד בעצמו רק יש לו צירוף אל קנינו ואין בזה גאולה, אבל הדבר

שיש בו עניות ואין לו קניין רק עומד בעצמו שייך בו גאולה, כי אילו היה המצה שהיא לחם עוני מורה על בני אדם שהם בני חורין היה לך לשאול והלא אין עניות סימן חירות כלל, אבל לחם עוני הזה בא על עצם היציאה לחירות ועצם היציאה לחירות אינו כי אם בהסתלק עניין הצירוף... וכאשר אין הצטרפות אז נמצאת גאולה...

חירות, מסביר המהר"ל, ענינה יציאה מכל השפעה זרה ועמידת העם והאדם ברשות עצמו. לכל אדם הוויה רוחנית ונפשית מקורית משלו אשר חנן אותו ה', וחשיפת הגרעין הפנימי הזה היא היא היציאה האמיתית לחירות. יציאת מצרים משולה במדרש ללידה: מהו "גוי מקרב גוי" - כאדם ששומט את העובר ממעי בהמה כך הוציא הקב"ה את ישראל ממצרים (שוחר טוב, תהילים קיד). עיקר חשיבותה הרוחנית של יציאת מצרים היא בכך שעם ישראל מגלה את עצמיותו בעקבות שחרורו מעול מצרים. אנו מבטאים את הרעיון הזה במעשה על ידי אכילת המצה, לחם שאין בו אלא את "העצמיות" של הלחם שהוא קמח ומים, בלי תוספת של שאור או כל דבר אחר. ובהמשך דבריו מסביר המהר"ל ע"פ זה גם את עניין החיפזון בגאולת מצרים. לא היה כאן תהליך טבעי, דבר המורה על חבור למצב הקודם, אלא מצב ראשוני וחדש אשר חייב ניתוק גמור מכל קשר למצרים שנעשה ברגע אחד - "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים".

אם נתבונן במחלוקת הפרשנית הקיצונית בין רש"ר הירש ובין המהר"ל בהבנת עניין המצה, כמדומני שנגלה שההבדל נעוץ בעיקר בתפיסה השונה ביחס למושג היציאה "לחרות". הרב הירש מדבר על "עצמאות סוציאלית", דהיינו, על חרות במובן החברתי והמעשי, אשר אין ערכו אלא כאמצעי לעבודת ה', ולכן אין לראות במצוות המצה סמל לעניין זה עצמו, שאינו אלא מתנה ככל דבר גשמי שהעניק הבורא בחסדו לברואיו, ותפקידו הוא לדעת להעריך מתנה זו ולעשות בה שימוש לשם שמים.

לעומת זאת המהר"ל מדבר על החירות במובן הערכי, הביטוי הפנימי והעמוק ביותר של נפש האדם. במובן הזה אין החירות אמצעי לדבר אחר, אלא היא עצמה הגאולה. כל זמן שהמניע את האדם אינו עצמיותו ורצונו שלו, אלא רצונות של אחרים או דחפים חיצוניים וכד', אין הוא בן חורין ואף אין עבודתו שלימה. כמובן שדרגות רבות ישנן בדבר זה, בין במישור הלאומי ובין במישור הפרטי. יציאת מצרים היתה תחילת הדרך של עם ישראל שבו זכה לתחושה הראשונית של החירות. במתן תורה הגיע כבר לדרגה עליונה יותר - "אל תקרי חרות אלא חירות". ובליל הסדר אנו זוכרים את הצעד הלאומי הראשון של יציאה לחירות, בדרך הארוכה אל החירות השלימה, שהיא הגאולה השלימה.